

AGÁRDI PÉTER

József Attila és az irodalmi hagyománytudat

Tavaszi ünnepek, forradalmi évfordulók heteit éljük. A jeles napok fényét szimbolikus többlettel erősíti ez a mostani alkalom: szerte az országban József Attila születésének 75. évfordulójára emlékezünk. Ha életműve lezárult is a század első felében: József Attila kortársunk. Művészete, hagyatéka nem elsősorban iskolai tantárgy, nem ápolásra szoruló kegyeletes tradíció. De erőltetett aktualizálására sincs szükségünk: az életmű történelmileg lezárult teljessége a kortársunk. Nemcsak azért, mert megálmodta s megharcolta a „szabadság szülte rendet”, a nem gondtalanul ölünkbe hulló, de épülő szocializmust. Azért kortársunk ő, mert egész munkássága embert, világnézetet, életmódot, ízlést alakító, szigorúan kérdező és válaszoló, szinte *sistergően eleven klasszikus örökség*.

Mit mondhat az előadó itt és most a költőről, eleven örökségről? Hiszen mi sem lenne idegenebb a költő és a hely szellemétől, mint formális és patetikus szavakkal tudni le ezt a megemlékezést. Az ünneplések sora amúgy is magában rejtheti a túlbeszélés és a — még oly szándéktalan — lejárátás veszélyét. S kik, ha nem a fiatalok érzékenyek idegesen az elkoptatott szavakra, az elvont és kihűlt igazságokra? A nem irodalmár is bizonyosan elég sok mindent hallott, olvasott már József Attilától. Mindannyian gyakran voltunk, vagyunk tanúi egy-egy joggal szállóigévé lett verssor, egy-egy József Attila-i megfogalmazás didaktikus leegyszerűsítésének, pusztá felirattá — s ezáltal a jó jelszavakat is hiteltelenítő közhelyé — zsugorításának. Semmi sem állhat távolabb tőlünk, mint hogy „a meg nem gondolt gondolat” — mégoly szelídített — utódaiként, a panelek kényelmességével, a dagály patronos harsányságával tüntessünk. S hogy ezáltal mi magunk tegyük fakóvá, átlátszóvá ennek a minden harsánysággal perelő, ennek a fiatalosan felnőtt, történelmi komolyságú, ennek a szelídségében is gyémánt keménységű életműnek az ünnepi fényét.

Illetlen, sőt felelőtlen dolog lenne tehát mind József Attilával, mind Önökkel szemben, ha sűrítményét akarnám előadni a József Attila-évforduló megemlékezései során eddig elhangzott fontosabb gondolatoknak. Az meg egyenesen komolytalan lenne, ha az igazi iskolától mindig is idegen didaktikussággal kísérelném meg felmondani mindazt, amit ma Magyarországon — úgymond — illik tudni József Attiláról. A valódi ünnepet, mindannyiunknak inkább azzal szeretném megtisztelni, hogy egy szabálytalan emlékbeszéd töprengő hangján talán kevésbé ismert összefüggésekre irányítom rá a figyelmet. Ahelyett, hogy bizonyosan Önök által is ismert tényeket sorakoztassak elő, inkább József Attila munkásságának, illetve örökségébirtokbavételének néhány jelenségére szeretnék rámutatni.

Elhangzott a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola József Attila-emlékünnepségén, 1980. április 15-én.

1. JÓZSEF ATTILA A KORABELI IRODALMI TUDAT TÜKRÉBEN

Nem vállalkozom arra, hogy — akárcsak tömören is — ismertessem, összefoglaljam a József Attila életművére irányuló kutatások történetét. Arra pedig még kevésbé, hogy a költő lírája olvasói befogadásának, népszerűségének, illetve kritikai fogadtatásának történetét felvázoljam. De mégis érdemes azért egy kis időre megállni ennél a megközelítésnél. Nem volt még modern költői életmű, amelynek elsajátítása, értelmezése ilyen érzékenyen vallott volna a befogadás történelmi pillanatáról és az olvasók (az olvasói rétegek) világnézeti-erkölcsi arculatáról.

Régebbi és újabb emlékezéseket, írásos dokumentumokat bőven idézhetnék annak bizonyítására, hogy József Attilának már a húszas évek derekán voltak lelkes hívei. Sőt többen — mindenekelőtt a pályáján őt elindító Juhász Gyula — megsejtették tehetsége nagyságrendjét, formálódó költészetének lehetőségeit is. A harmincas években már sokakat — köztük sok haladó, szocialista meggyőződésű munkást — rabul ejtett ez a varázsos zenéjű, de fegyelmezett, tiszta gondolatiságú költészet. Mégis tény, hogy átütő erejű, széles körű irodalmi mozgalommá nem vált József Attila híveinek szocialista tábora. A korabeli kritikai fogadtatás elemzéséből azt a következtetést kell levonnunk, hogy ha voltak is meggyőző, találó elemzői, értői — mindenekelőtt Bálint György, Fejtő Ferenc, Németh Andor, Fábry Zoltán, Danzinger Ferenc, Veres Péter, Szélpál Árpád, Gábor Andor és mások —, a két világháború közötti magyar irodalom tudatában József Attila — illetve az ő kritikai értelmezése — *nem vált vízválasztóvá*. Legalábbis nem vált úgy vízválasztóvá, nem olyan felismert mértékben, mint ahogy a XX. század elején Ady Endre vagy a XIX. század derekán Petőfi Sándor.

Petőfi és Ady neve *a társadalmi és a művészi forradalom egységét* felmutatva érlelődött szimbólummá a demokratikus, a plebejus nemzeti, a forradalmi, a szocialista mozgalmakban. Ehhez képest József Attila lírája nem vált a harmincas évtized társadalmi és művészi progressziójának önismeretre mozgósító zászlóvivőjévé. Annak ellenére nem, hogy ez a költészet, ez az életmű objektíve alkalmas lett volna erre; sőt éppen ezt a vízválasztó s egyúttal összegező küldetést vállalta. Hiszen a József Attila-i műtől legalább olyan mértékben s olyan esztétikai rangon sűrítette magába a kor teljességét s az élet feltette kérdések lírai megválaszolásának *történetileg értett maximumát*, mint annak idején Petőfié és Adyé.

A vízválasztóvá emelkedés elmaradásának okait aligha lehet itt most tüzetesen elemezni. A fő ok bizonyosan az volt, hogy Petőfi és Ady pezsgően forradalmi dinamikájú, forradalomba érő évtizedeivel szemben a József Attilaé egy forradalom utáni, sőt ellenforradalmi korszak volt. Egy olyan periódusban élt és alkotott ő, amelyben ugyan voltak forradalmi pillanatok, amelyben ugyan alapozódott már az 1945 utáni társadalmi-nemzeti felszabadulás, de amely kor, a húszas-harmincas évtized mégiscsak egyes pillanataiban, s nem reális mozgásában volt forradalmi.

Hogy József Attila költészete, illetve a körülötte folyó viták láncolata nem gerjesztett olyan mágnesez teret, amely láthatóan polarizálta volna az irodalmi tudatot, abban az említettek mellett más tényezők is szerepet játszottak. Nemcsak a két világháború közötti magyar társadalom általános kulturális-szellemi állapotát, a Horthy-rezsim, illetve a keresztény nemzeti ideológia minden haladó, korszerű társadalmi és gondolati mozgás elfojtására törő osztályuralmát kell tehát az okok között számba venni. Nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy az uralkodó eszmék, mindenekelőtt a társadalmi feszültségeket torz módon levezető, Trianonra demagóg módon hivatkozó nacionalista ideológiák megzavarták, sőt manipulálták még a haladás táborát, a progresszív irodalomszemléletet is. Mindez — közvetve vagy közvetlenül — tükröződik az úgynevezett népi—urbánus vitában, s ezzel összefüggésben József Attila elmagányosodásában is.

A legmegrendítőbbek azonban József Attila életművének a munkásmozgalomhoz, illetve a marxista szándékú kritikai-esztétikai törekvésekhez fűződő viszonyában tapasztalható súlyos görcsök, feszültségek. Éppen a marxizmus—leninizmus szigorú

önismeret-igénye, éppen a József Attila által gondolatilag „megszerkesztett szép szilárd jövő” jelenünké válása követeli meg tőlünk — s az „új világ” építésében elért vívmányaink, erőink teszik lehetővé —, hogy ne hallgassunk szemérmesen e konfliktusokról. A nemzetközi és hazai munkásmozgalom, a legális szociáldemokrata párt és az illegálisba, illetve emigrációba szorított kommunista párt húszas-harmincas évekbeli stratégiája és taktikája a költő életében olyan ellentmondásokkal terhes közeget jelentett, amely gyakran inkább szigetelőanyagként, mintsem elektromos vezetőként, s még kevésbé erősítőként közvetített művészet és politikum között. S ez így igaz a már említett kivételek, mindenekelett a néhány száz budapesti szervezett munkás, valamint a kolozsvári folyóirat, a kommunista Gaál Gábor *Korunk*-jának József Attila melletti kiállása ellenére: hiszen nem ez a lelkes, azonosuló hang volt a meghatározó. József Attila és a forradalmi munkásmozgalom igazi egymásratalálását nem hozták meg a kortárs harmincas évek, jöllehet a költőt — lírájának és esszétermésének arculatával, emberi hitével és világnézetével is — ide, a század fő történelmi sodrásához, a szocialista forradalmisághoz kötötte a legtöbb szál.

Nem kell azt hazudnunk, hogy mindenben neki volt igaza. Nem szabad pályáját egy teleologikus fejlődés lineárisan emelkedő egyenesére fölfűzve elképzelni; útja nem volt ellentmondások, pokoljáró drámák és tévedések nélküli. De lényegi — költészetével és világnézetével hitelesített — igazsága történelmi értelemben elválaszthatatlan a forradalmi munkáspárt vezette, ellentmondásokon és önkorrekciókon át alakuló küzdelmektől. József Attila egész munkássága — a korabeli politikai, eszmei, emberi konfliktusok ellenére — objektíve a szocializmus magyarországi otthonratalálását, szervességét és megküzdöttségét, nemzeti és egyetemes érvényét példázza. S ebbe azt is bele kell értenünk, hogy József Attila a forradalmi eszmének nemcsak magyar és nemzetközi látvatait, emberfelszabadító ígését élte meg, hanem történelmileg érvényesülő korlátozottságait, torzulásait is. De József Attila nemcsak tapasztalta s bizonyos fokig előlegezetten megsejtette, hanem kritikailag meg is haladta a dogmatizmust, a szektariánizmust. Ám ez kritikai pozíció, a Lenin emlegette „baloldaliság” elutasítása József Attila esetében nem eszmének, elkötelezettségének renegát föladását, hanem a *történelmi jelentésében vett pártosság* érvényesülését, gazdagodását és érett világgéppé tisztulását eredményezte. S amikor a kommunista mozgalom — nem kevés belső válság, öntisztulás s újabb konfliktusok árán — 1935 után kiküzdte a népfrontstratégiát, akkor József Attila szocialista realizmusának már korábban kivívott teljességében a megújult forradalmi eszme páratlan művészi hitelesítésre, történelmi „igazolásra” ismerhetett rá. Ez tükröződik abban a tényben is, hogy a harmincas évek végétől (de sajnos már csak a költő halála után) végre befogadta és valódi értékén minősítette őt a szocialista irodalmi tudat, sőt az egész haladó művészet szemlélet.

2. A JÓZSEF ATTILA-HAGYOMÁNY 1945-TŐL NAPJAINKIG

Az 1945 utáni társadalmi és nemzeti felszabadulás szívdobbanásos ritmusába, a fényes szellők éveinek világába magától értetődő természetességgel és mégis reveláló erővel zengett bele a felismert előd, József Attila lírája. 1945-ben s az ezt követő években korszerű, érzékeny esszék, tudományos munkák is születtek a költőről, amelyek — közvetve — a forradalmi baloldal József Attilával szembeni korábbi értetlenségének önkritikájaként is fogalmazódtak. Hadd utaljak csak *Lukács György* 1945-ben íródott *Pártköltészet* című írására. De a teljes József Attila megértését és elsajátítását súlyosan megzavarták a kulturális-szellemi közgondolkodás, az irodalompolitika 1949 utáni torzulásai. S ezek mind a tankönyvekre, mind a szakmai igényű elemzésekre, mind a korabeli irodalmi-művészi értékrendre, rányomták bélyegüket. Mái is hordozzuk magunkkal káros utóhatásukat.

Miként az ötvenes évek más jelenségeivel kapcsolatban, itt is kerülni kell azonban a sommás, a felelőtlenül egyoldalú minősítést. Kétarcú volt ez a kor a József Attila-hagyomány tekintetében is. Egyrészt tény ugyanis, hogy az olvasóvá lett töme-

gek számára József Attila megismerése élményszerűen kapcsolódott össze a nép otthonra találásával, az új társadalom építésének első szép sikereivel. A József Attila-i költészet proletárforradalmi oldala, közvetlen szocialista üzenete történelmileg szükségszerűen kapott visszaigazolást a magyarság akkori sorsától, a föld és a gyár birtokbavételétől, százezrek nagy életmódváltásától. Másrészt viszont ezt az érthető „egyoldalúság”-ot, a József Attila lírája iránti — hadd mondjam így: — szükségszerűen politikai túlsúlyú hangoltságot eltorzította, sőt keresztelte a szektás politika esztétikai „igazolása”. A „lobogónk: Petőfi”-jelszóval érvelő irodalompolitikára, mindenekelőtt Révai József és Horváth Márton súlyos tévedéseire utalok. Nemcsak József Attila, Derkovits Gyula és Bartók Béla művészetét értették félre s csonkították meg, s nemcsak a kulturális forradalom és a korabeli művészet kibontakozását siklatták ki, de a jelszóvá vált Petőfi Sándor életművét is sematizálták, leegyszerűsítették ekkor, az ötvenes évtized első néhány évében. S azon már nem is kell csodálkozni, hogy ez a dogmatikus leegyszerűsítés többszörösen megbosszulta magát: főleg az 1956-os ellenforradalom körüli években, illetve minden, a szocialista eszményekkel közvetlenül vagy közvetve vitatkozó művészi törekvésben ellenkező előjelű torzítások végletébe fordult. A társadalmi-világnézeti elkötelezettség és az — úgymond — egyetemesség, a „mindenség” szembeállítás, de mondhatjuk úgy is: *József Attila szocializmusának bagatellizálása* — amelyre ma is van példa — a túlpolitizálás egyoldalúságára adott egyoldalú válasz.

A teljes József Attilára való ráismerést — a társadalmi fejlődés tisztulásával szoros összefüggésben — az ötvenes évek vége és a hatvanas évtized hozta meg. Ekkor vált József Attila egész életműve esztétikailag is, emberileg is, világnézetileg is eleven örökséggé, kortársi igézzé. Felgyorsultak a szakmai kutatások, megszülettek az első komoly összefoglaló munkák életművéről. Fiatalkorúak és idősek váltak fogékonnyá úgy a teljes József Attila iránt, hogy e költészet és élet tragikus oldalainak, pokoljáró élményeinek a megismerése nem csökkentette, hanem hitelesítette szemükben „a város peremé”-nek elkötelezett és „az emberiségért az örök talajon” helytálló forradalmár hitét. A hatvanas évek olvasója úgy élte át a József Attila-i disharmóniát, a költészet és világkép belső feszültségeit, hogy az ő szigorú, a társadalmi-emberi harmóniára irányuló távlattudatával, az ő szellemében egyúttal meg is értette s összességében „le is küzdötte” azt.

De nemcsak az olvasóknak, a vershallgatóknak: páratlan ösztönzést adott az alkotóművészetnek is a „felszabadult” József Attila. Nagy László, Juhász Ferenc, Benjámin László, Váci Mihály, Csóóri Sándor, Garai Gábor s mások kiteljesedő költészete csakúgy bizonyítja ezt, mint a hatvanas évek közepén-végén induló fiatal költők, Veress Miklós, Utassy József, Apáti Miklós, Petri György, Rózsa Endre nemzedékének — akár mégoly közvetett — ihletettsége. Sőt: ekkor vált felismerhetővé, hogy Weöres Sándor, Pilinszky János, Nemes Nagy Ágnes s mások líráját is átözi egy erős — ha nem is a József Attila-i világkép lényegének folytonosságára valló — művészi hatás. Nemcsak Révai József utolsó éveinek — saját korábbi tévedéseit is korrigáló — irodalmi tanulmányaiban, hanem az egész magyar művészetkritikai (sőt társadalomtudományi) gondolkodás megújulásban, nem utolsósorban Lukács György esztétikai szintézisében és kései esszéiben is közvetlenül (és korántsem csak tematikailag) kitapintható a József Attila-i ösztönzés. Természeteszerűleg szoros egy-ségben más eszmei, kulturális hatótényezőkkel.

Némi leegyszerűsítéssel tehát azt lehetne mondani, hogy a hatvanas évek hozták meg József Attila igazi otthonra találását a magyar irodalmi tudatban, nemzeti önismeretünkben.

A szocialista szemlélet és közgondolkodás történelmi alakulásának és fejlődésének mindig is mértéke volt a József Attilához való viszony; s így József Attilának az értékrend centrumába kerülése valójában nem annyira őt, hanem inkább a hozzá megérkező utókort minősítette és minősíti ma is. Egy költői hagyomány elsajátítását azonban sohasem tekinthetjük véglegesen lezártnak, örökérvényűnek és befejezettnek.

Természetes, hogy a múlt évek, évtizedek új kihívásai, az emberiség, a társadalom, a haza, az egyes ember életproblémái, az olvasók és költőutódok sajátos érzé-

kenysége, egyéni hangoltsága okán *szinkron és diakron értelemben egyaránt sokszólamú* a József Attila-i tradíció megélése. Teljesen szükségszerű — s ez így volt Shakespeare, Michelangelo, Bach, Goethe, Tolsztoj, Cézanne és Gorkij életművével is —, hogy az egyéni variációkon, hangoltságokon túl József Attila kapcsán is érvényesül a *történelmi utókor hagyományelsajátító és újraértelmező nyitottsága*. Egyre újabb és újabb oldalai, mélységei tárulnak fel előttünk e költészetnek. Ehhez az izgalmas folyamathoz nagymértékben hozzájárulnak a tudományos kutatások friss eredményei is, amelyek napjainkban is sok meglepetést, új értelmezést ígérnek. A művészet, ezen belül a líra fejlődése pedig eleve szükségszerűvé tesz éles *szakításokat* is: sokszor éppen a *folytonosság* lényegi, hiteles megőrzése, vagy későbbi újratemetése érdekében. Elég csak Petőfi és Ady utóéletére utalni.

Nos ha így, ilyen eleven, termékenyen ellentmondásos és nem protokolláris, nem normatív folyamatnak tekintjük a költő utóéletét, akkor talán el is választhatjuk egymástól az utóélet hatvanas és hetvenes évekbeli szakaszát, persze nem pontos naptári, hanem inkább történelmi, tipológiai értelemben. (Nem különítem el a továbbiakban az utóélet egymástól sok tekintetben eltérően, nem együteműen funkcionáló összetevőit: az irodalmi tudat, a közönség és olvasottság, a tudományos-kritikai gondolkodás és a költői hagyomány síkjait. De talán e leegyszerűsítés ellenére is sikerül valamelyest jellemezni a fő folyamatokat.) Nos: véleményem szerint a hatvanas években — a lényeges különbségek, a nyílt és látens viták ellenére is — elsősorban egy *centripetális, közelítő mozgás* érvényesült az irodalmi tudatban a József Attila-hagyományt illetően. A naptárilag most lezáró, de az irodalomtörténeti periódusként még valószínűleg nem lezárult hetvenes években viszont ezt a hagyományt szerintem inkább a *centrifugális, a széttartó erők* tartják mozgásban, sőt életben.

Lehet siránkozni ezen, lehet örülni neki, s lehet óvatossággal beletörődni is. Pedig szerintem inkább okosan, a József Attilához illő „szabatos szavakkal” kellene elemezni ezt az ellentmondásos folyamatot. S ha ezt tesszük, akkor el tudjuk különíteni a csak látszólag rokon, valójában igen eltérő jellegű tendenciákat, s össze tudjuk kapcsolni az első pillanatra ellentétes mozgásokat. Ha van, ha lenne pontos képünk korunk valóságának és irodalmának a viszonyáról, akkor reális képünk lehetne a József Attila-i tradíció jelenlétéről is mai irodalmunkban, közvéleményünkben, a fiatalok élményeiben. Így tudjuk csak árnyaltan megkülönböztetni, elválasztani a József Attila-i teljességhez való eljutás minden nemzedék számára megkerülhetetlen kiharcolásának szükségszerű *gyötrelmeit és egyoldalúságait*, a hagyomány újraélésének és újratemetésének konfliktusos sokszínűségét az átfestésektől, a torzításoktól és akár a mégoly akaratlan kisajátításoktól. Azoktól a problematikus értelmezésektől, amelyek — Nagy László híres prózaverséből, az Adyra vonatkozó *A föltámadás szomorúságából* kölcsönözve a képet — József Attilát is a „virágdobálók”-nak, a „darabolók”-nak, a „koncolók”-nak, az „adó-vevők”-nek szolgáltatják ki, a szubjektív szándéktól többnyire függetlenül.

Költészetünk és irodalmi tudatunk nem látványos, de annál lényegrehatóbb átalakulását éljük. Ma még nehéz pontosan jellemezni s főleg értékelni e folyamat természetét s a benne érvényesülő törekvéseket. Vannak, akik a líra szükségszerű válságáról, radikális funkcióváltásáról beszélnék s lerázandó tehetetelként emlegetik a magyar irodalom — szerintem pedig esztétikailag is páratlanul termékenyítő hatású — társadalmi elkötelezettségét. Mások viszont — hogy csak a „tisza végleteket” említsen — egy konzervatív stílusideál és egy rosszul felfogott nemzeti hagyomány védelmében képtelenek észrevenni az újban azt is, ami érték. Érzéketlenek a kornak a művészet átalakulásában — s így a szemléleti érezet átrendeződésében (ha nem is eleve világnézeti átszíneződésében) — tükröződő kihívásaival szemben. S nem is vállalják érte a megküzdés, a megértés szép harcait.

A József Attilához fűződő viszonyban is tükröződik ezeknek az egymással is vitakozó s átalakuló irodalmi ideáloknak a természete, jellege. A továbbiakban nem a legszélesebb hatású, nem a tömeges József Attila-élményt említem, hanem néhány érdekes, jellegzetes irányt hozok fel példaként a *centrifugális* mozgás érzékeltetésére.

Némely kritikai, irodalomközéleti értelmezések, amelyek — joggal — Adyt állítják a század első fele irodalmának tengelyébe, egy sajátos „árvaság” képzetű és „népi szürrealista” stílusideálú József Attilát mutatnak fel. Autentikus folytatójaként, örököséként elsősorban Nagy Lászlót, Csoóri Sándort, a filmrendező Kósa Ferencet s a fiatalabb nemzedékből Utassy Józsefet, Baka Istvánt nevezik meg. Ebben a hagyományértelmezésben a József Attilával összekapcsolt „bartóki szintézis”-gondolat is alapvető mozzanat, de annak inkább a vitatható Németh László-i, mintsem József Attila-i felfogásában.

Más irodalmi elképzelések és áramlatok József Attila költészetének tépetten tragikus, úgynevezett ontológiai és groteszk mozzanataira hivatkoznak. A „semmi ágán ül szívem”, a „ki-be ugrál a két szemem” megvallott élményét erősítik fel, általánosítják s állítják a világértelmezés és az ars poetica tengelyébe; a „bűn”, a „vacogás”, az „istenkeresés”, a „nihil”, a „részvét”, a „reznigáció” motívumait rendezik egy antropológiai igényű világkép középpontjába. Ennek az orientációnak a — persze sosem ilyen tiszta egyértelműséggel érvelő — képviselői Pilinszky János, Weöres Sándor, Nemes Nagy Ágnes, vagy éppen a prózairó Mészöly Miklós, a fiatalabb Tandori Dezső vagy Petri György munkásságából merítik szemléleti és értékelveiket.

Van példa arra is, hogy a Petőfi Sándor, Ady Endre és József Attila nevével fémjelzett forradalmi költővonulatot leegyszerűsítően értelmezik s közvetlenül meg akarják hosszabbítani, hol a direkt szocialista közéletiséget, hol a közérthetőséget, hol a mozgósító erőt tartva e vonulat fő jellemzőjének. Így hallani itt-ott, időnként, mintha Váci Mihály — sőt Soós Zoltán — lenne József Attila autentikus örököse, ami kétségtelenül értékrendzavarra is vall. Tapasztalható olyan irodalmi ideál is, amely „mindenség”-himnuszai révén elsősorban Juhász Ferencben véli felismerni az igazi, a méltó követőt. S természetes, hogy ezekre az egyoldalúságokra könnyen megszületik az ellen-egyoldalúságban fogant reakció: például a demagóg Váci-ellenesség, vagy a Juhász Ferenc líráját differenciálatlanul minősítő fölényesség. Mindezen reagálások mögött a szocialista ihletés művészi érvényességének esztéticista megkérdőjelezése is fölfedezhető.

Sorolhatnám még a különböző előjelű s típusú hagyományértelmezéseket a szürrealista vagy éppen a folklorisztikus József Attila abszolutizálásától kezdve az epigon követőkig és a tradíció teljes folytathatatlanságát hangoztatókig, de nincs értelme a példák, típusok szaporításának. Azt azért talán sikerült ennyivel is bizonyítani: milyen eleven, polifonikus, termékenyen ellentmondásos a mai irodalmi tudat József Attila-képe.

Mi sem lenne tehát nagyobb hiba, mint elhamarkodottan ítélkezni a *József Attila-i tradíció e mai „széténeklése”* láttán s különösen egy ünnepi megemlékezésben. Ha vitatkozni támad is kedve az embernek az egyik vagy másik, vagy harmadik típusú értelmezéssel, ezeknek a különböző megközelítéseknek a vitahálója lényegében szükségszerűen tükrözi mai irodalmunk művészi, eszmei, stílári sokszínűségét és ellentmondásosságát.

Van példa egyoldalúságra, szétszabdalásra, problematikus leegyszerűsítésre (s ezek kapcsán a marxista igényű álláspont nem maradhat szemérmesen néma), de lényegében — s főleg a költőutódok esetében — mégiscsak egy olyan termékeny szembesülésről van szó, amelyben József Attila az irodalmi értéküzdelmeknek inkább csak *katalizátora*, közvetítője, mintsem elsődleges tárgya. Egy olyan szembesülésről, amely s amelynek elvszerű, demokratikus végigharcolása — minden problematikus jelenséggel együtt is — gazdagítja a korszerű, szocialista ihletésű irodalom sokszínűségét, és erősíti integráló dinamikája kibontakozásának ösztönzőit.

Nem akarok tehát a mai József Attila-értelmezések láttán jó és rossz pontokat osztogatni. Hosszabb fejtegetéseket érdemelne az a tény is, hogy a *művészet*, az esztétikum *sokszínűsége* eleve szükségszerűvé teszi a különböző, sőt egymással szembeesülő lírai hagyományfelfogásokat is, s ez igen bonyolultlan kötődik a *költészeti értékrend* kikristályosodásához. Biztos vagyok benne ugyanakkor, hogy elvileg ma is —

mindig is — létezik egy történelmileg optimális, vitákban kiküzdött, de relatív *tudományos igazság*. Ezt adott esetben meg kell védeni a kisajátításokkal és a lejáratásokkal szemben is; s meg lehet rajta mérni az új felismeréseket is. Aligha indokolt azonban egy kanonizált, szoborrá merevített József Attila-portré felől közelíteni minden mai, új művészi és kritikai értelmezéshez, s eleve eldönteni ezek jogosultságát.

Abban biztos vagyok, hogy objektíve van esélye, lehetősége a mai olvasónak, a mai írástudónak arra, hogy megközelítse, megértse a teljes József Attilát. S meg vagyok győződve arról is, hogy az epigonizmus veszedelme nélkül is meríthet ma valaki alkotóként termékenyen ebből a tiszta forrásból. Olyan kizárólagos elképzeléssel feltétlenül vitakoznék, amely *egyetlen* mai költői-irodalmi törekvésnek tartaná fel József Attila autentikus utódlásának jogát. De legalább ilyen tévedés azt hinni, hogy bármiféle interpretáció és ráhivatkozás igazságglóriát kaphat a szükség-szerűség „megértésére”, vagy a mai irodalmi értékátalakulásokra hivatkozva. S mindenképpen van — lehetséges — az irodalomkritikában és -tudományban egy érvényes, meggyőző, de nem dogmatikusan lezárt marxista József Attila-értelmezés.

Jogosultnak és kedvező jelenségnek tartom tehát a József Attila-i hagyomány sokszínű, polifonikus, vitákban is testet öltő, meg-megújuló elsajátítását az olvasóközönségben, a különböző nemzedékekben, az új irodalomban. E folyamat gazdagságát és jó esélyeit növeli az az örvendetes tény is, hogy József Attila *költészetének, emberségének magasra értékelésében* még az egymással szembesülő áramlatokban is *viszonylagos egyetértés* tapasztalható. De ezt a termékeny folyamatot nem gátolja, hanem erősíti az, ha kritikailag is értelmezni próbáljuk, ha feltárjuk a mai József Attila-értelmezések objektív és szubjektív jelentését, felhangjait. S főleg az hat ösztönzően a mai birtokbavételre, ha a legfrissebb kutatási eredményekre támaszkodva pontosan látjuk és értelmezzük József Attila központi helyét a két világháború közötti magyar irodalomban. Sőt akár egész XX. századi kultúránkban, Bartók Béla, Ady Endre, Derkovits Gyula és Lukács György egyetemes rangú társaként.

3. A JÓZSEF ATTILA-I „SZINTÉZIS”

Számtalan tudós értekezés, vonzó esszé, költői vallomás, okos publicisztika foglalkozott már — s foglalkozik napjainkban is — azzal a kérdéssel: miben áll József Attila sokat emlegetett *szintézis-szerepe*. Már-már közhellyé kopik ez a fogalom, pedig minden vonatkozásban találó. Nem válik ő ettől utolérhetetlen s ezért nyomaszto, magányos óriássá. Nem szabad „bezzeg ő”-t faragni belőle, s nem kell azt hirdetni, hogy tévedhetetlen volt. De az kétségtelen, hogy életművének teljessége, lírája és — jóval kevésbé ismert — prózája a maga megharcolt belső fejlődésével a *legátfogóbb emberi és művészi átélése és megválaszolása* volt a század húszas, harmincas éveinek.

Az elmúlt évtizedek során igen sok szó esett József Attila és a proletariátus viszonyáról; talán több is és egyoldalúbb is a kelleténél. Ha ma a *teljes József Attilára*, a József Attila-i líra egyetemes emberi vonatkozásaira esik a fény, ha fiatal és idősebb olvasók ma az *egész életművet*, annak vibráló belső gazdagságát változásokból kibomló folytonosságát veszik birtokba, akkor ez — meggyőződésem szerint — nem lazítja, hanem erősíti a *költő és a forradalmi munkásmozgalom közötti történelmi szálakat*. Mert az a konkrét, ellentmondásokkal terhelt, de kölcsönösen értékteremtő összefüggés, amely József Attila életében és lírájában izzott fel a személyiség és a proletariátus ügye között, nos ez a viszony az utókor szemében, történelmi távlatból is egyre inkább az *emberi kiteljesedés és a szocializmus* egymásrautaltságára vall. (Amely egymásrautaltság persze korántsem eleve elrendeltséget jelent, nem automatikusan felismerhető, nem küzdelmek, visszaesések, sőt ideiglenes vereségek nélküli diadalt.) Tehát nem a proletárvilág József Attila, aki „emellet” még formaművész is, nem az úgynevezett egyetemességnek élő művész, aki „ugyanakkor” történetesen még marxista is volt. Ezek a szétszakítások éppen a lényegyet igyekez-

nek eltüntetni: azt, amit a magyar nyelv egyik tartalmas szava, a névutószerű *révén* szócska fejez ki.

Nem munkásköltő volt, hanem a munkásosztály s emellett a parasztság, az értelmiség, az egész nép költője, „az utca és a föld fia”, de a „művelhető csillagoké”, az „elme világosságáé” is. Eppen ennek *révén* ragadta meg József Attila a kor történelmi pillanatát s örökítette meg az egyetmesség, a maradandóság számára: ugyanakkor éppen egyetemes embersége *révén* volt, lehetett a szocializmus máig legtudatosabb forradalmi költője. Nem úgy politikai költő, hogy „emellett” még megpörkölte a szerelem, valamint a világra és a személyiségre leselkedő pokol tüze. Nem hivatalból optimista világnézetű, akinek lelkét mégis beárnyakarta a kor diszharmoniója, az „üres úrben tántorgó világ” borzalma. Nem, ellenkezőleg: ő annak *révén* lett a politikumot is esztétikai értékévé kristályosító költővé, hogy mindent megélt és megszenvedett. Világtörténelmi bizalma, hite abban, hogy a dolgozók tömegek kínjából s dacából végül is megszületik jövőnk, mely „munkát, szabadságot, kenyeret s jószavakat” ígér, nos forradalmi világképe nem a komor árnyak, nem a pokoljárás „mellett”, nem lelki munkamegosztásként, hanem az árnyakkal való megküzdés, a személyes pokoljárás, a diszharmonia harmóniába integrálása *révén* lett hiteles.

Nem megengedően egymás mellett van nála szépség és értelem, forma és mondanivaló, gondolati és poétikai újítás, „szellem és szerelem”. József Attila világnézeti, társadalmi, emberi üzenete csakis a *művészi varázs révén*, a versek egészében és összefüggésében hat meggyőzően, ott bomlik ki maradéktalanul. A művészi varázs évtizedeket, sőt bizonyosan évszázadokat átívelő mágnességét ugyanakkor a *forradalmi világkép*, József Attila szocializmusa gerjeszti. Ha nem is kell természetesen minden egyes sorában, mindegyik versében e gondolatrendszer közvetlen, „problémátlanul tiszta” s még kevésbé tételes jelenlétét keresni. S nem is szabad letagadni a versek között olykor felizzó élményi-szemléleti feszültségeket; s indokolatlan rövidre-zárni az egyes költemények és az egész életmű viszonyát.

Mindenesetre: éppen a saját korában való teljes *megmártózás*, minden kihívás átélése s ugyanakkor a „pörös szájjal” és az „emberi öntudattal” hitelesített *szigorú és pontos realizmus* vonzza ma is az olvasót József Attilához. Eppen az, ami őt fél évszázaddal ezelőtt korának is szintetizáló erejű költőjévé tette.

Ha valaki, József Attila vetette föl íróként a legdrámaiban s válaszolta meg a legmeggyőzőbben a harmincas évek Magyarországon a *magyarság sorskérdéseit*. Meg tudta ő szólaltatni a magyar és a kelet-európai munkás és paraszt, a hárommillió koldus, a város és falu, a kisember és a gyermek, az anya és az írástudó, a létükben fenyegetett és egymásra utalt, közös dolgú dunatáji nemzetek, az őspatkány terjesztette kórtól veszélybe sodort Európa, a felszabadulni vágyó távoli földrészek, a pusztulástól fenyegetett glóbusznyi haza s a világra nyíló egyén minden mozdulatát, fájdalmát, örömét s a létért, a megmaradásért való küzdelmét. Eppen ezeknek a témáknak, élményeknek az egybezergetése *révén* lehetett forradalmi szellemű költő; s éppen marxista világképe, történelmi elkötelezettsége *révén* tudta meggyőzően tudatosítani a nemzeti sorskérdéseket, a társadalmi, a nemzeti és az emberi felszabadulás egységét. Nem külön volt ő magyar, aki „emellett” még figyelt a világra is, ellenkezőleg, patriotizmusa, szenvedélyes hazaszeretete *révén* volt internacionalista s törhetett be a világirodalomba is. S ez igaz „fordítva” is: magyarságát a nemzet sorskérdéseinek társadalomelvűen radikális megfogalmazása, Kelet-Európában, „vörös csillagban”, emberiségben gondolkodása hitelesíti. A szocializmusa *révén* illetékes nagy nemzeti költő ő; ugyanakkor a nemzeti valóságba, kultúrába, múltba gyökerezettsége, tudatos patrióta szelleme *révén* autentikus, egyetemes életművű szocialista művésze századunknak. Akinek magyarságára az egész emberiség büszke lehet.

Szóltam már arról, mennyire nem értette meg a két világháború közötti progresszió irodalmi tudata József Attilát, mennyire nem ismerte föl benne éppen gondolati és lírai szintézisteremtőjét. De említettem azt is: voltak kivételek, főleg a *Korunk* című kolozsvári folyóirat szerzői s *Bálint György*. József Attila „szintézis”-szerepével kapcsolatban hadd hívjam fel azonban a figyelmet azokra a kevésbé köz-

ismert szálakra, amelyek József Attilát Veres Péterrel kötötték össze. Azzal a Veres Péterrel, akit egyébként szintén a *Korunk* indította el és vállalt fel a legkövetkezőtől s legelvszerűbben a szocialista folyóiratok közül.

Fölösleges s lehetetlen is most elemezni Veres Péter felszabadulás előtti pályáját, a szocializmus és nacionalizmus két fókuszja között felizzó, termékenyen nyitott, de súlyos kockázatokat is hordozó világszemléletét. József Attila is elfogadta (s történelmi szükségszerűségéből el kellett hogy fogadja) élete egy periódusán a népies-faji jellegű értelmiségi gondolkodás kihívásait. Ebből a kihívásból — köztudott ez — nyílt út a szocialista forradalmiság, a haladás, a demokrácia felé, de a faji radikalizmus, a fasizmus felé is. József Attila gondolatvilága s költészete megtermékenyülten, s nem steril doktrinérséggel, nem teleologikus automatizmus jegyében jutott túl ezen a perióduson. De túljutott, ahogy például a *Sarló* kommunistává lett fiataljai is.

József Attila úgy utasította el a faji miszticizmust s így saját, 1929—1930-as nézeteinek némelyikét is, hogy megőrizte, sőt felerősítette a faji kérdésfeltevés eltorzult, de meglevő igazságmagvát: a társadalmi, a plebejus népi és a nemzeti függetlenségét. József Attila úgy vitatkozott a népköltészet történelmietlen fetisizálásával, a népi miszticizmussal (s így közvetve a *Bartha Miklós Társaságban* betöltött saját korábbi szerepével is), hogy költészetében és teóriájában éleveníen tartotta és visszahatóan is gazdagította a folklór jelenlétét, megőrizte azt az érzékenységet, amellyel — Ady kapcsán, 1929-ben — a nemzetet „közös ihletként” definiálta.

Úgy vitatkozott az *Új Szellemi Front* 1934—35-ös tévesztett kísérletével, hogy tudott „meleg rokonszenvet és támogatást” nyújtani az 1937-es *Márciusi Front*nak, amelynek résztvevői pedig jórészt a bukott kísérletben is részt vettek. Nem azonosult az „új népies” irány ideológiájával: „én, aki társadalmi kérdésekben a tudományos szocializmus logikáját veszem irányadóul, legfeljebb csak fegyverbarátjuk lehetek” — írta. De a doktrinér szektásokkal, a népi-nemzeti kérdésfeltevés iránt eleve bizalmatlanokkal szemben szövetségesként; az eklektikusokkal, az elveiket a taktikai-stratégiai szövetségre hivatkozva feladókkal szemben pedig közös ügyszó méltó vitapartnerekként tartotta számon őket.

Ez az elvszerű magatartás vezette Veres Péterrel kialakított kapcsolatában is. Izzalmas tudományos kutatási téma lenne felderíteni e kapcsolat teljes történetét s kimutatni az életművek párhuzamos, sőt összehajló erővonalait, mert véleményem szerint dominálisabb ez az irány, mint ma még hisszük. Jórészt elveszett például levelezésük, de a Veres Péter írta két fennmaradt, 1934-es levél az egymásra figyelés szocialista tartalmaira, máig nem elévült bizalomtartalékaira vall. A népi-urbánus vitát marxista szintézisigénnyel meghaladni szándékozó, a szocialista értelmiségiségére törekvő Veres Péter fogalmazza akkor ezeket a leveleket. Igaz: az életmű a későbbiekben, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején nem mutatta fel maradéktalanul e szándék realizálását, sőt a tévutak vonzásának riasztó felerősödését sem tagadhatjuk le. Itt és most azonban nem ez a döntő, s maga Veres Péter is korrigált az eleven szocializmus vonzáskörében, 1945 után. S térjünk vissza inkább a harmincas évekbe. Veres Péter alakja bekerül a népfrontos patriotizmust a legszebb magyar nyelven megszólaltató József Attila-vers, az 1937-es *Hazám* egyik szövegvariációjába is. Az utolsó szonett kézirata eredetileg így hangzott:

*„Szólj a csendőrrre, Veres Pétert
s mást se verjen, adj meleg ételt
a gyerekeknek, hiszen nem mernek*

*így játszani sem, az embernek
adj emberséget: énnékem
add meg boldogabb énekem!”*

Tudjuk, a nyomtatásban megjelent, végleges szövegből kimaradt a Veres Péterre való utalás, de nem azért, mintha József Attila emberi értelemben lemondott volna róla. Ellenkezőleg: a Veres Péter-i példát, a nép nyomorát, a nemzet fenyegetettségét és az ezzel szembeszegülő patrióta-forradalmi elkötelezettség gerinccességét a

költő művészileg még meggyőzőbb, stilizáltabb megfogalmazással akarta nyomatékosítani és megörökíteni.

„Adtál földművest a tengernek,
adj emberséget az embernek.
Adj magyarságot a magyarnak,

hogy mi ne legyünk német gyarmat.
Hadd írjak szépet, jót — nekem
add meg boldogabb éneke!”

A kapcsolat másik oldala, Veres Péter József Attila-értelmezése ma már jórészt feltárt, ha nem is közismert. Tény, hogy Veres Péter József Attila legjobb értői közé tartozott. Benjámin László emlékezése szerint 1935-ben egy szociáldemokrata szervezésű előadáson Veres Péter emlegette először József Attilát Adyval egy sorban. Több tanulmányt is írt róla (az egyik, a *Korunk*nak küldött esszé, sajnos elveszett), s Veres Péter általános irodalmi, esztétikai írásaiban, amelyek — ha nem is vitathatatlanul, de — feltűnő érettséggel képviselik a korszerű szocialista irodalom, a realizmus igényét, gyakori példaként említődik József Attila.

Reveláló érvényességgel elemzi Veres Péter a József Attila-i proletár népiséget, a munkás, a paraszt és az értelmiség közös sorsának átéléséből kiharcolt szocialista távlatot, hitet, szépséget és világnézetet. Kevesen fogalmazták meg olyan marandóan a József Attila-i teljességet, „szintézist”, mint a forradalmár Veres Péter. Saját rossz irányú, plebejus-nacionalista félrehúzású egyik „én”-jével szemben is töretlenül (és egy életpálya szocialista logikáját bizonyítva) érvényesült a másik, az osztályharcos „én”, s ezzel összefüggésben a József Attila-i ígázat Veres Péternél.

József Attila annyiban is „szintézis” volt tehát, hogy jelezte, kifejezte a két világháború közötti irodalom egymás ellen is hadakozó progresszív szárnyainak alig felismert objektív közösségét. Nem véletlen, hogy a kommunista Bálint György, Németh Andor, Fejtő Ferenc és a moszkvai *Új Hang* kritikai írásai, mindenekelőtt Gábor Andor mellett a népi irodalom baloldalán elhelyezkedő Veres Péter — valamint Darvas József, az erről csak 1945 után valló Erdei Ferenc és sok vonatkozásban Illyés Gyula — volt az, aki felismerte és tudatosította József Attilának ezt a szintetizáló szerepét. József Attilában potenciálisan egymásra talált a magyar progresszió szinte minden szárnya: az illegális kommunistáktól kezdve a szociáldemokratákon, a baloldali népi írónak és az avantgardon át a radikális polgári demokratákig és urbanusokig. Tehát volt azért néhány — s nem jelentéktelen — kritikus, aki egybehangozón felismerte József Attila középponti szerepét; annak ellenére, hogy más kérdésekben, a baloldal tragikus megosztottsága miatt, inkább a szembekerülés jellemezte a progresszió e különböző szárnyait, legalábbis a negyvenes évek elejéig. A „József Attilában testet öltő egység” keskeny, vékony *realitását*, s az összefogás annál sürgetőbb s figyelmeztetőbb *lehetőségét* és *következményét* vallotta meg a szocialista Veres Péter is a költő méltatójaként. Maradandóan szimbolizálja ez a kiállítás azt az eszmei gyökerű, forradalmi szellemű *összehajlást*, amit a két világháború közötti magyar irodalomnak egyrésztől központi — ha nem is vezér — alakja, a marxista József Attila munkássága, másrésztől legmarkánsabb, legnagyobb hatású demokratikus irányzata, a baloldali népies írók termésének legjava objektíve képvisel.

Ennek a kohéziónak, szintézisnek a szellemében és igényével írta róla Veres Péter 1944-ben, *Munkásirodalom* című cikkében az alábbiakat: „Ő csak hűségében a munkásság költője, mint a nyugati nagyok, de írói mivoltában ő már az egész népé, éppúgy, mint Petőfi és Ady”.

*

Nem ünnepelhetünk méltóbban ezen az évfordulón, mint hogy a költő számára oly meghatározó emberi értelem fényénél, tudva, hogy „a lét dadog, csak a törvény tiszta beszéd”, a József Attila-i teljességet, szintézist mutatjuk fel önmagunk s a világ számára.